

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง เรื่อง ศึกษาการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงในตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ มีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่
2. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงและการคงอยู่ทางความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่

5.1 สรุปผล

5.1.1 ศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง

กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ในตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ มี 2 หมู่บ้านคือหมู่บ้านแม่ลานคำ หมู่ 6 และหมู่บ้านป่าคา หมู่ 11 มีทั้งหมด 8 หย่อมบ้าน มีประชากรกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงประมาณ 500 คน ประกอบด้วย

- 1 บ้านสบลาน
- 2 บ้านใหม่
- 3 บ้านห้วยยาไซ
- 4 บ้านห้วยเฮี้ย
- 5 บ้านแม่ลานคำ
- 6 บ้านป่าคานอก
- 7 ป่าคาใน
- 8 บ้านแม่อมโก้น

วัฒนธรรมกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ที่ยังมีความเชื่อและพิธีกรรมในปัจจุบัน ดังนี้

1. ด้านภาษา กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงนี้ยังคงพูดภาษาตนเอง
2. การแต่งกาย พบว่า กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง มีการเปลี่ยนแปลงส่วนมากจะสวนเสื้อผ้าตามสมัยนิยม แต่จะแต่งกายในชุดกะเหรี่ยงในพิธีกรรม
3. ลักษณะการสร้างบ้านเรือน มีการสร้างบ้านถาวร ส่วนที่เป็นครัวจะแยกออกจากตัวบ้านเพื่อใช้ในพิธีกรรมเมื่อผู้หญิงเสียชีวิตก่อนผู้ชาย และลักษณะบ้านที่ไม่เปิดหน้าต่าง ถึงแม้ว่าโครงสร้างบ้านจะมีหน้าต่างก็ตาม
4. วิถีชีวิต พบว่า เมื่อมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างอย่างช้า ๆ มีเครื่องอำนวยความสะดวกสบายในด้านต่าง ๆ มากขึ้น
5. พิธีกรรม พบว่า ชาวกะเหรี่ยงที่ยังนับถือผียังมีความเชื่อและพิธีกรรม พิธีกรรมที่พบจะมีทั้งพิธีกรรมปิด ได้แก่ พิธีเฝ้าบักะเป็นพิธีกรรมที่สืบสายตระกูลหาฝ่ายหญิงเท่านั้น ไม่สามารถให้

บุคคลภายนอกเข้าร่วมพิธีกรรมนี้ได้ ส่วนพิธีกรรมเปิดเป็นพิธีกรรมที่สามารถให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมในพิธีกรรมได้ เช่น พิธีผูกข้อมือ พิธีแต่งงาน พิธีเลี้ยงผีฝ่าย เป็นต้น

6. ความเชื่อ พบว่า กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงที่นับถือผียังคงความเชื่อเกี่ยวกับภูต ผี อย่างเหนียวแน่น นอกจากนั้นยังเชื่อเกี่ยวกับข้อห้ามต่าง ๆ ที่ไม่ควรปฏิบัติ

5.1.2 ศึกษาการเปลี่ยนแปลงและการคงอยู่ทางความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง

กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ยังมีทั้งการเปลี่ยนแปลงและการคงอยู่ทางความเชื่อและพิธีกรรม เนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงได้เปลี่ยนจากการนับถือผีเป็นนับถือศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธ ซึ่งทั้งสองศาสนามีคำสอนที่ตรงกันข้ามกับความเชื่อและพิธีกรรมที่เคยปฏิบัติกันมาทำให้มีผลไปถึงธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ และสัตว์ป่า ที่เคยดูแลรักษาถึงแม้ว่าศาสนาพุทธจะมีพิธีบวชป่าและศาสนาคริสต์มีการทำพิธีสวนเอดนเพื่อประยุกต์ให้เข้ากับวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง แต่ความเชื่อที่ว่าผีที่ชาวกะเหรี่ยงนับถือแต่ละประเภทมีทั้งให้คุณและให้โทษที่แตกต่างกันไป เช่น การเลี้ยงผีฝ่ายหรือผีต้นน้ำทำให้ชาวกะเหรี่ยงรักษาต้นน้ำและป่าบริเวณโดยรอบไม่ให้ถูกทำลาย เมื่อกะเหรี่ยงที่เลิกกลัวผีฝ่ายหรือผีต้นน้ำแล้ว อาจมีการตัดไม้บริเวณต้นน้ำได้

หมู่บ้านป่าคาเหลือเพียงกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงไม่กี่หลังคาเรือนที่ยังคงนับถือผีแต่ยังคงประกอบพิธีตามความเชื่อ ส่วนหมู่บ้านแม่ลานคำกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงส่วนใหญ่ยังคงนับถือผี และประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ รวมทั้งยังคงความเชื่อและข้อห้ามที่บรรพบุรุษเคยสั่งสอนมายังคงอยู่

5.2. อภิปรายผล

1. ศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง

สำหรับความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงในยุคปัจจุบัน มีพิธีกรรมความเชื่อ 2 ประเภท คือ พิธีกรรมปิดสำหรับพิธีเฝ้าบ้าน เป็นการเลี้ยงผีบรรพบุรุษสืบทอดการตามสายตระกูลทางฝ่ายหญิงพิธีกรรมนี้ไม่อนุญาตให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมงานได้ไม่ว่าแม้กระทั่งลูกเขยและลูกสะใภ้ก็ไม่สามารถเข้าร่วมได้เช่นกัน ส่วนพิธีกรรมเปิด เช่น พิธีผูกข้อมือ พิธีแต่งงาน พิธีเลี้ยงผีฝ่าย พิธีเลี้ยงผีไร่ เป็นต้น พิธีกรรมเหล่านี้สามารถให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมได้ ความเชื่อและพิธีกรรมที่ยังสืบทอดต่อกันมาถึงลูกหลาน นอกจากนั้นพิธีกรรมต่าง ๆ ของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงทำให้เกิดความรักใคร่สามัคคีกันในครอบครัว ชุมชน ซึ่งพิธีกรรมเหล่านี้ยังขยายไปถึงเครือข่ายต่างหมู่บ้านที่เข้ามามีส่วนร่วมกับกิจกรรมที่ชุมชนได้จัดขึ้นมา ความเชื่อและพิธีกรรมกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงเป็นกิจกรรมที่มีคุณประโยชน์ต่อธรรมชาติ การเกรงกลัวต่อสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติทำให้รู้จักที่จะรักษาให้ธรรมชาติยังดำรงอยู่ มีความสอดคล้องกับศีลธรรม นวัตกรรม กล่าวได้ว่า ปัจจัยแห่งความเข้มแข็งของชุมชน ไร่ดังนี้

1) โครงสร้างทางสังคมแนวราบ หมายถึง สัมพันธภาพทางอำนาจในชุมชนเท่าเทียมกัน อำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรและโอกาสในชุมชนไม่แตกต่างกันนัก ซึ่งปัจจัยดังกล่าวโยงกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนเป็นสำคัญ

2) ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ทั้งในด้านการผลิต การบริโภค การตลาด การสะสม และการกระจายส่วนเกิน เงื่อนไขสำคัญคือ ชุมชนมีสิทธิอำนาจการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรของตนเอง

นประจำปี ชาวมอญมีความนับถือผีมาก ดังนั้นในด้านกฎหมายที่ไม่พึงปฏิบัติ ชาวมอญจึงยึดถืออย่างเคร่งครัด ซึ่งจะเกรงกลัวต่อการทำผิดกฎหมายหรือละเมิดกฎหมายโดยการนับถือผีจะเป็นกุศโลบายที่สร้าง ความผูกพันกันทั้งในระบบเครือญาติ โดยการนับถือปาโหนดหรือผีบรรพบุรุษและในระบบชุมชนโดยการนับถือบรรพบุรุษ ผลที่ได้จะทำให้ชาวบ้านมอญบางกระดี่ที่มีความสามัคคี ประดองกันจากการศึกษากระบวนการแบบพิธีกรรมการรำผีของชาวมอญ พบว่า มีการทำพิธีเหมือนแบบดั้งเดิมทำกันในระบบเครือญาติการรำผีจะเกิดจากคนในตระกูลทำผิดกฎ จึงจัดวิธีแก้ด้วยการรำผี การรำผีเป็นงานที่ต้องใช้ระยะเวลาในการเตรียมและมีขั้นตอนในการทำพิธีกรรมการรำผีอย่างละเอียด ซึ่งพิธีกรรมการรำผีนี้ได้เป็นการรวมตัวของผู้ที่นับถือผีเดียวกัน หรือตระกูลเดียวกัน และในการประกอบพิธีกรรมจะต้องมีการร่ายรำพร้อมทั้งมีวงปี่พาทย์บรรเลงเพลงประกอบ ซึ่งพิธีกรรมการรำผีนี้เป็นความเชื่อของชาวมอญมาตั้งแต่โบราณกาลและเป็นพิธีความเชื่อของชาวมอญ และพิธีกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงตาย และยังเป็นพิธีที่ชาวมอญเชื่อว่า เมื่อทำพิธีกรรมการรำผีแล้ว สิ่งที่ไม่ดีที่เกิดขึ้นกับคนในตระกูลก็จะหมดไปตามความเชื่อของชาวมอญ ผลจากการศึกษาครั้งนี้เห็นว่า การถ่ายทอดพิธีกรรมการรำผีของชาวมอญมี ลักษณะที่เป็นการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษและการได้รับการถ่ายทอดโดยไม่มีการรำเรียนเป็นกิจลักษณะแต่เป็นการถ่ายทอดโดยการเรียนรู้ด้วยตัวเอง ซึ่งการเรียนรู้มี 3 รูปแบบ คือ การกำหนดจากการบอกเล่า การถ่ายทอดโดยการเห็นจากพิธีกรรมจริงและการถ่ายทอดโดยการปฏิบัติจริง ซึ่งความจำเป็นในการถ่ายทอดความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ เหตุเพราะว่า เพื่อสืบทอดเอกลักษณ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะที่ชาวมอญได้ยึดถือแนวปฏิบัติกันสืบต่อมา เพื่อไว้คนรุ่นหลังได้ปฏิบัติ ซึ่งลูกหลานจะได้รับการถ่ายทอดจากครอบครัวที่คอยสอนให้มีความเคารพและเชื่อถือในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และการนับถือผีนี้มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบัน การถ่ายทอดเป็นกระบวนการที่สังคมชาวมอญให้ความสำคัญและเห็นควรให้มีการถ่ายทอดต่อไป ซึ่งสิ่งที่ถ่ายทอดกันต่อมามีความแปลกประหลาดของชาวมอญและยังยึดถือปฏิบัติอยู่จนถึงทุกวันนี้

2. ศึกษาการเปลี่ยนแปลงและการคงอยู่ทางความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง

สำหรับการเปลี่ยนแปลงและการคงอยู่ทางความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์นั้น เนื่องจากปัจจัยหลายอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนา การเปลี่ยนแปลงจากการนับถือผีเป็นนับถือศาสนาคริสต์ และนับถือศาสนาพุทธ ทำให้พิธีกรรมหลายอย่างเลิกล้มไปเนื่องจากคำสอนของทั้ง 2 ศาสนาขัดแย้งกับความเชื่อและพิธีกรรมของการนับถือผี ซึ่งคุณค่าของการนับถือผีของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงทำให้เกิดการรักษาธรรมชาติ เนื่องจากความกลัวจากการถูกลงโทษจากผีหรือวิญญาณที่ตนเองไม่เห็น

นอกจากนั้นนโยบายของหน่วยงานรัฐส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน เนื่องจากความต้องการของหน่วยงานรัฐที่ต้องการให้กลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงอยู่เป็นที่ไม่ต้องโยกย้ายตามการทำไร่หมุนเวียน ดังนั้นที่พักอาศัยของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงต้องสร้างด้วยวัสดุที่คงทนมากกว่าสร้างด้วยไม้ไผ่ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงคือ รูปแบบของบ้านจะแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ ตัวบ้านจะสร้างด้วยไม้ที่แข็งแรง ส่วนที่เป็นครัวไฟยังคงอยู่ถึงความเชื่อและพิธีกรรมที่จะต้องทำหลังจากฝ่ายหญิงเสียชีวิตก่อนคือต้องรื้อครัวไฟแล้วนำไปเผาหรือบริจาคร้าง ดังนั้นครัวไฟจึงสร้างด้วยไม้ไผ่เพื่อรื้อถอนง่ายและไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย

ปัจจัยอีกประการหนึ่งคือการส่งลูกหลานเรียนหนังสือในเมือง เมื่อต้องทำพิธีกรรมบ่อย ๆ ทำให้การเดินทางกลับบ้านมาเพื่อทำพิธีกรรมนั้นมีความยากลำบาก ทั้งหนทางที่ไกลและค่าใช้จ่ายในการเดินทางที่ไม่เอื้ออำนวยให้ จึงไม่สามารถกลับบ้านได้บ่อย ๆ ดังนั้นการเปลี่ยนศาสนาจึงไปสิ่งที่ตอบสนองกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่ไม่ต้องการทำพิธีกรรมเพื่อลูกหลานไม่ได้ต้องกลับมาทำพิธีกรรม ซึ่งบางพิธีกรรมของผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์กับผู้ที่นับถือผียังปฏิบัติ เช่น การบวชป่า หรือศาสนาคริสต์ เช่นพิธีสวนเอดนเพื่อต้องการรักษาธรรมชาติได้บ้าง จึงมีความสอดคล้องกับสนธิ สมครการ กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมอาจจะกล่าวได้อย่างกว้าง ๆ อยู่ 2 ปัจจัย คือ

1. ปัจจัยภายนอกเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายนอกชุมชน ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น การสาธารณูปโภค เมื่อรัฐบาลได้ดำเนินการพัฒนาโดยการเร่งสร้างถนน ไฟฟ้า โรงเรียน ทำให้ชุมชนบทได้รับการพัฒนาที่ดีขึ้น การแพร่กระจายวัฒนธรรมเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ทั้งนี้เป็นเพราะว่าการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากสังคมเมืองไปสู่สังคมชนบทเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมชนบทและสังคมเมืองมีอยู่มากมาย ซึ่งต้องพึ่งพาอาศัยกันในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการสื่อสาร มวลชนซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากและรวดเร็วต่อชุมชนที่จะทำให้ชาวชนบทได้รับข่าวสารต่างๆ อยู่ตลอดเวลาทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

2. ปัจจัยภายในเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในชุมชน ซึ่งส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ ปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่ปัจจัยทางนิเวศวิทยา ซึ่งได้แก่สิ่งแวดล้อม ที่ตั้งของหมู่บ้าน ที่ดินและอื่นๆ หากชุมชนตั้งอยู่ในสภาพนิเวศวิทยาที่ดีก็อาจจะพัฒนาชุมชนของตนให้ดีขึ้น ซึ่งทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ปัจจัยทางด้านบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคลหรือสมาชิกแต่ละคนก็มีส่วนที่จะช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมทั้งนี้เพราะว่า ถ้าหากบุคคลได้รับการศึกษาสูง มีประสบการณ์ต่าง ๆ การท่องเที่ยวก็อาจทำให้เกิดการยอมรับสิ่งใหม่ ๆ ง่ายกว่าบุคคลอื่น ๆ ตลอดจนความเป็นผู้นำของชุมชนที่มีความรู้ความสามารถอาจมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้เช่นกัน และสอดคล้องกับสนธิ สมครการ² วิถีชีวิตหรือชีวิตความเป็นอยู่ การล่าสัตว์ การเลี้ยงดู การรักษาพยาบาลและเรื่องอื่น ๆ วัฒนธรรมแสดงออกมาให้เห็นได้โดยแบบแผนพฤติกรรมต่าง ๆ ซึ่งแบบแผนพฤติกรรมเหล่านั้นจะสะท้อนให้เห็นกฎเกณฑ์ข้อบังคับต่าง ๆ ที่กำหนดว่ามนุษย์ในสังคมจะมีพฤติกรรมทางสังคมต่อกันอย่างไรและหลักการสำคัญอีกที่นักมานุษยวิทยาจะเข้าใจพฤติกรรมของมนุษยชาติได้คือ จะต้องทำความเข้าใจ “ความเหมือน” และ “ความแตกต่าง” ทางวัฒนธรรมรวมทั้งต้องเข้าใจพัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม³ ความหลากหลายที่เกิดจากการแพร่ วัฒนธรรมจะสังเกตได้จาก

- 1) สังคมวัฒนธรรมชุดใดชุดหนึ่ง (Culture complex) มีศูนย์กลางอยู่ที่จุดใดจุดหนึ่งและแพร่กระจายออกไป ขยายอิทธิพลใหญ่ขึ้นจนครอบคลุมพื้นที่ในวงกว้าง ศูนย์กลางของวัฒนธรรมมีหลายศูนย์กลาง และเมื่อต่างฝ่ายต่างขยายอิทธิพลก็อาจเกิดการเปลี่ยนแปลงและยอมรับซึ่งกันและกัน

² สนธิ สมครการ, การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมกับพัฒนาการของสังคม. (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2525) หน้า : 42

³ จามพิศ สัตย์สงวน, 2537 : 2 - 7)

เมื่อใดที่อิทธิพลการแพร่กระจายจากวัฒนธรรมศูนย์กลางของวัฒนธรรมอ่อนแอหรือกว้างขวางมากเกินไป ได้ไม่เต็มที่ ก็จะมีการเข้มข้นน้อยลง เช่นวัฒนธรรมหลวงกับวัฒนธรรมราษฎร์

2) เนื่องจากสังคมที่มีความหลากหลายทางคุณลักษณะและรูปแบบ วัฒนธรรมแต่ละชุดย่อมมีเหตุผลของการเกิดและมีคุณค่าสำหรับสังคมนั้นๆ วัฒนธรรมแต่ละชุดมีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและสภาพสังคมของตน

3) เมื่อวัฒนธรรมแพร่กระจายจากศูนย์กลาง (Cultural diffusion) และไปมีสัมพันธกับวัฒนธรรมข้างเคียงอยู่แล้ว (Cultural interaction) ย่อมมีการเรียนรู้และการรับรู้ซึ่งกันและกัน กระบวนการและการปฏิสัมพันธ์มีหลายลักษณะ ในกรณีที่วัฒนธรรมมีคุณลักษณะใกล้เคียงกันก็พอยอมรับซึ่งกันและกันได้ แต่ถ้าวัฒนธรรมทั้งสองชุดมีความขัดแย้งไม่สามารถปรับรับหรือยอมรับกัน และต่างฝ่ายต่างไม่ยอมให้ฝ่ายหนึ่งครอบงำ ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมนี้อาจมีผลทำให้เกิดกรณีพิพาท และก่อให้เกิดสงครามได้⁴

5.4 ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการศึกษาวิจัย

1. ควรมีการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ยังไม่มีฉบับบันทึก แล้วนำมาบันทึกข้อมูลเก็บรวบรวม

2. ควรมีการศึกษาความเหมือนและความแตกต่างระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงในถิ่นอื่นที่ยังมีการอนุรักษ์ไว้

3. ควรมีการอนุรักษ์และส่งเสริมความเชื่อและพิธีกรรม โดยหน่วยงานทุกหน่วยงานควรให้ความสำคัญ เนื่องจากความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ทำให้ดูแลรักษาธรรมชาติป่าไม้

⁴ อมรา พงษาพิชญ์, วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2542) หน้า 14 - 15